

Галина РАЙБЕДЮК

кандидат філологічних наук, професор,

докторантка кафедри української літератури.

Український державний університет імені Михайла Драгоманова.

м. Київ, Україна

ОЛЕСЬ ГОНЧАР І ДИСИДЕНТИ: ЩОДЕННИКОВА РЕЦЕПЦІЯ

Місце й роль Олесь Гончара в національному соціокультурному просторі другої половини ХХ століття є очевидними та загально визнаними. За словами М. Жулинського, перед нами «поборник діяльної духовності, яка синтезує волю народу для збереження соборності людських душ, гуманістичної святості й моральної чистоти національних ідеалів» [6, с. 7]. На сьогодні «про письменника укладені грубезні томи наукових, науково-популярних, публіцистичних праць – в Україні плідно трудяться дослідники-гончарознавці, і коло їхнє розпросторюється», – зазначає М. Степаненко в довіднику «100-літній ювілей Олесь Гончара» [17, с. 6]. М. Коцюбинська у «Книзі споминів», опублікованій у 2006 році, зауважувала, що в означеній царині «відчувається тенденція творити новий культ О. Гончара» [11, с. 267]. Цей «міф» триває і досі, й у ньому оцінки творчості письменника, як і його ідеологічної позиції та громадсько-культурної діяльності, вельми неоднозначні, почасти й діаметрально протилежні, надто коли йдеться про політичний портрет митця.

Як відомо, над художніми текстами О. Гончара вельми «плідно» «попрацювала» офіційна, значною мірою й внутрішня авторська цензура. Тож свої справжні думки та глибоко особистісні міркування він довіряв не стільки літературним творам, скільки щоденникам, які опубліковані тритомним виданням уже після його смерті. Вони хронологічно охоплюють понад півстолітню часову дистанцію (1943–1995 рр.), на якій реалізувалось творче й громадянське «Я» письменника, вочевидь, фіксуючи реальні трансформації його «регулятивного центру» в історичному, політичному, літературному та культурно-мистецькому контекстах доби.

Доволі неоднозначним постає в окресленому ракурсі питання «Олесь Гончар і дисиденти». Воно передбачає різні аспекти ставлення літературного метра до «порушників закону» (І. Дзюба) в період першого «покоосу» (1965 р.) і «генерального погрому» інакодумців (1972–1973 рр.), його участі в долях шістдесятників-дисидентів. Діарійні записи письменника оприявнюють

рецепцію їхньої творчості, більшою мірою громадянської позиції. Вони припадають і на пору політичного застою, й на часи виборювання та утвердження української державності, коли внаслідок зняття ідеологічних табу він узявся істотно переглянути минуле (події, стосунки, думки, оцінки тощо).

В означеній царині сучасними науковцями вже зроблено присутній крок. У цьому контексті звертає на себе увагу ґрунтовна монографія «Літературний простір “Щоденників” Олесь Гончара» М. Степаненка» [15]. Учений подає діарійні портрети українських письменників, які «жили і творили в часи апогею радянської міфологеми, коли бездушна командно-адміністративна система сіяла навколо себе несправедливість, жорстокість, зло і деспотизм. Автор не вдається до “тотального критицизму”, який притаманний окремим дослідникам, а прагне максимально відновити історичну справедливість, правдиво реконструювати образ, передусім, людини» [8, с. 128]. Доволі інформативно щодо порушеного питання представлено щоденникові матеріали О. Гончара та здійснено супутні коментарі його взаємин із шістдесятниками у монографії «Партитури тексту і духу (Художньо-документальна проза українських шістдесятників)» О. Рарицького. «З мемуарних укралень у щоденнику, – констатує автор праці, – складаємо бачення історичного часу та літературного середовища, творчих контактів письменника з представниками руху, а відтак можемо судити про їхню суспільну роль, про особливості взаємин митців із владою» [14, с. 249]. Окремі аспекти щоденникових рецепцій О. Гончара, розкрито у публікаціях О. Галича [2].

Незважаючи на очевидні напрацювання дослідників, означений темою напрям літературознавства ще недостатньо прописаний у науковому дискурсі, що й зумовлює **актуальність** порушеної проблеми. У статті ставимо за **мету** розглянути фрагменти щоденника О. Гончара, які стосуються його ставлення до представників руху опору в Україні в контексті літературного процесу та політичної ситуації. Основне *завдання* вбачаємо у виявленні їхніх реальних і віртуальних взаємин, що увиразнюють ідеологічну й творчу еволюцію самого О. Гончара. З'ясування означеного кола проблем здатне внести корективи й уточнення до історії інакодумства в Україні та біографії репрезентантів дисидентського руху, а також до життєпису самого автора щоденника на основі зафіксованих у ньому фактів і внутрішньої мотивації його слова і чину.

Із щоденникових матеріалів О. Гончара видно, що їх автор надає більшої ваги не стільки самому явищу інакодумства, скільки окремим персоналіям дисидентської генерації 1960–70-х років. Із-посеред них найчастотнішими є Микола Руденко, Іван Дзюба, Євген Сверстюк і В'ячеслав Чорновіл. Рідше

згадуються імена Василя Стуса, Івана Світличного. Принагідно в тексті щоденника виринають постаті Михайла Осадчого, братів Горинів, Ірини Калинець, Степана Сапеляка, Надії Світличної, Валентина Мороза. Час суттєво змінював погляди О. Гончара на політичні процеси в Україні, а з ними – й на інакодумців. Тому «з одних висот він дивився на людину в добу тоталітаризму й з інших – у добу незалежності, коли вона одержала довгоочікувану волю, могла без страху говорити про раніше заборонене» [16, с. 13].

Переважна більшість діарійних нотаток О. Гончара, що стосуються згаданих правозахисників, припадає вже на пору незалежності. Їхні імена автором щоденника віднесено до пантеону праведників, значна частина яких у його рецепції представлена у світлому ореолі. Так, у записі від 10.09.1985 р. зафіксована рефлексія щодо болісного сприйняття загибелі у далеких засланських краях В. Стуса, якому, за його словами, «Шевченкова зоря світила» («сила жорстокості не піддається моєму розумінню» [4, с. 67]). Він захоплюється величною постаттю В. Чорновола: «Постає образ дивовижно цільної мужньої людини. Ось кого варто називати лідером нації» (запис від 16.09.1990 р.) [4, с. 318]. І. Світличного О. Гончар характеризує як особистість «виняткової доброти, скромності, людину, переповнену теплом любові до всіх», «консолідуючу постать» того ґатунку, яких «не вистачає Україні» навіть у часи здобутої незалежності [4, с. 502]. Доволі компліментарно відгукувався він про роль у новітній історії вчорашніх політв'язнів, котрі у статусі депутатів першого скликання Верховної Ради України із властивою їм відданістю національним ідеалам взяли рішуче відстоювати державність у стінах парламенту. Про достовірність подібних рефлексій свідчить запис від 16.05.1990 р.: «Якими нікчемними постають апаратники перед такими світлими людьми, як <...> Хмара, Чорновіл, Ірина Калинець. Ось він, розум і цвіт нації. І нічого, що вони поки що в меншості: за ними – майбутнє!» [4, с. 295]. Нотуючи перебіг битви за державний суверенітет, автор щоденника виокремлює в когорті борців на «депутатських барикадах» М. Гориня та В. Чорновола, називаючи їх «лицарями України», «бійцями за правду і за права нації» (запис від 10.07.1990 р.) [4, с. 303].

Окреме місце в щоденнику О. Гончара відведено постаті засновника Української Гельсінської групи М. Руденка, з яким його пов'язували життєві перехрестя, дружні й теплі стосунки, що збереглись ще з воєнного часу й тривали впродовж усього життя. Обидва письменники, як відомо, «зазнали ідеологічного тиску, проте обрали різні шляхи: внутрішнього опору системі чи відкритого протистояння, що призвело до ізоляції, а потім і еміграції М. Руденка» [12, с. 71].

О. Гончар на старті своєї творчої біографії, перебуваючи в «полоні ідеї» (І. Дзюба), простував життєву дорогу до вершин кар'єри й довгочасно перебував у вищих ешелонах влади. М. Руденко ж, ризикнувши своїм становищем у системі, в якій плідно працював і мав немалі успіхи, обрав інший шлях – морального закону, голосу сумління й «вільного слова на вустах». Будучи вельми обережним у публічних висловлюваннях, О. Гончар свої почуттєві рефлексії щодо арешту й ув'язнення фронтового побратима звіряв тільки щоденнику (запис від 27.07.1977 р.): «Миколу Руденка судили в тій самій Дружківці на Донбасі, де я після першого поранення в липні 1941-го (на Росі) лежав в евакогоспіталі <...> До мене тоді приїздили провідати друзі з Харкова, до нього ж не пустили й синів. Боліло тоді, але зараз йому, мабуть, боліло ще дужче – від образи, кривди й приниження» [3, с. 311].

Більшість діарійних записів свідчать про незмінну прихильність О. Гончара до М. Руденка («До нього я завжди ставивсь з повагою, він мужня й принципова людина» (запис від 28.04.1975 р.) [3, с. 216]), а також про схвальні оцінки його творчості («Микола Руденко передав мені книжку своїх поезій. Табори додали йому пристрасті, гніву, патріотизму. Я високо ставлю його космічні гіпотези про зниклу планету Фаетон. Тут він поет глобальний» [4, с. 404]. О. Гончар ініціював висунення творів М. Руденка на Шевченківську премію. Рефлексії з цього приводу він зафіксував у щоденнику 09.03.1993 р.: «Вручення вилилось у справжнє народне свято <...> Ось так – після торішніх Багряного, Антоненка-Давидовича, діаспорної капели – нове поповнення: Яценко, Руденко, Міщенко, Логвин, Ярема... Це все “мої” лауреати...» [4, с. 461]. Чергова згадка про цю подію (запис від 31.10.1993 р.) пов'язана з роздумами про потребу відновлення справедливості щодо поцінування справжніх талантів національного письменства: «Комітет по Шевченківських преміях, вважаю, має взяти на себе й реабілітаційні функції. виправляти несправедливості, допущені в минулі роки. Дещо вже вдалось зробити. Відзначили Антоненка-Давидовича, Миколу Руденка, кількох молодих табірних поетів» [4, с. 492]. Серед не названих «табірних» поетів був дисидент С. Сапеляк, удостоєний цієї нагороди за збірку «Тривалий рваний зойк» (1991). Оцінюючи творчість лауреатів, голова Шевченківського комітету підкреслював, що вона «у найтяжчу годину уособлювала незламність духу і громадянську совість сучасної української літератури» [7].

Попри зафіксовані О. Гончарем у щоденнику позитивні оцінки ключових постатей руху опору, зустрічаємо промовисті деталі вельми неоднозначного, почасти й суперечливого до них ставлення. Переконливим тому свідченням є

діарійні записи, пов'язані з іменем І. Дзюби. Як відомо, О. Гончар у 1972 році захищав автора праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» од «відверто поліційний кровожерних» (В. Стус) оцінок з боку створеної ЦК КПУ комісії, від участі в якій, наражаючись на небезпеку, категорично відмовився. Ім'я автора опальної статті він згадує доволі часто – з різних приводів і в різних контекстах. У нотатці, датованій 09.07.1995 р., полемізуючи з П. Загребельним, він зафіксував такі слова: «... я був і залишаюсь в сумнівах, зокрема про Дзюбині моральні якості» [4, с. 578]. Ці рядки, мабуть, не варто сприймати однозначно щодо його ставлення до І. Дзюби. В деяких записах він відгукується про нього вельми схвально, як, наприклад, у нотатці від 03.03.1990 р.: «Але ради об'єктивності варто сказати, що останнім часом він [І. Дзюба. – Г. Р.] робить багато для захисту мови, для національного відродження, а за це людині багато що прощається» [4, с. 282]. З огляду на характер подібних діарійних висловлювань, у яких фігурують імена шістдесятників, М. Степаненко «мовою Олесь Гончара у формі коротких і промовистих цитат» пов'язує процес їхніх стосунки зі «змінami в суспільстві і державі» [8, с. 129]. У подібного роду свідченнях прочитується саморефлексія автора щоденника, його намагання переглянути погляди на власні життєві колізії. Як підтвердження, варто навести одну з багатьох можливих нотаток (12. 12. 1993 р.): «... всі ж ми тоді були переповнені ілюзіями, всім хотілося бачити – ясне вдалині!» [4, с. 500].

Із украплених у діарійні записи відомостей, які проливають світло на стосунки О. Гончара з учорашніми політв'язнями, звертає на себе увагу плідно представлена інформація про Є. Сверстюка, якого він називав антиподом Остапа Вишні й уважав «яскравим утіленням» «табірного синдрому» [16, с. 12]. Відгуки про нього переважно неоднозначні, почасти й недобррозичливі. Так, в одному випадку (29.01.1993 р.) О. Гончар пише, що «це в нас сьогодні найглибший мислитель» [4, с. 453], «інтелігентна, розсудлива людина» [4, с. 500]. Його захоплює «світлий розум» [4, с. 524] і «розвинуте почуття товаришкості» [4, с. 503] Є. Сверстюка. Водночас, він порівнює його із «сучасним протопопом Аввакумом», нетерпимим «до будь-якого інакомисля» [4, с. 500]. О. Гончар негативно відгукується про усі дотичні до табірної біографії дисидента реалії, часто дискутуючи на сторінках щоденника з приводу «табірного менталітету» в'язня сумління та його побратимів. «З одного боку він високо оцінює правозахисну діяльність цієї мужньої людини, а з іншого робить їй серйозні закиди» [16, с. 12]. Так, після ознайомлення з подарованими Є. Сверстюком книгами О. Гончар записує у щоденнику, що в його есеях присутня «суцільна

негація, спрощені уявлення, сектантське ігнорування всього, що нетабірне» [4, с. 500]. Що ж до Шевченківської премії, якої Є. Сверстюк був удостоєний у 1995 році за книгу публіцистики «Блудні сини України», то ця нагорода, на думку О. Гончара, стосувалась завперш «табірних поневірянь» автора (08. 03. 1995 р.) [4, с. 559]. В іншій черговій згадці про Є. Сверстюка, датованій 26. 02. 1993 р., він вельми сумнівну характеристику його літературно-критичної діяльності, оцінюючи її знову ж таки в контексті «табірного менталітету»: «... Як сумно, що Євген Сверстюк, якого я ставлю понад усіх критиків, не втримався від спокуси використати своє табірне минуле для зведення рахунків зі всіма, кого табір на долю минула і хто не надто запобігав свого часу перед “шістдесятниками”... Дав ось пан Євген інтерв'ю в “Літературній Україні”, де картина постає така, що все суцільно геть чорне, варте лише осуду й того, щоб вергати на цю літературу та Спілку свою довго накопичувану озлобленість <...> Мабуть, це своєрідний табірний синдром» [4, с. 458].

«Табірне» минуле дисидентів нерідко виринає в щоденнику О. Гончара у форматі віртуальних діалогів із ними. Відповідні записи свідчать, що він категорично не приймав критики, адресованої йому особисто й іншим митцям, котрі в часи шалених цькувань і арештів інакодумців опинились «по цей бік дроту». В його нотатках задокументовано тверде особисте переконання в тому, що «Україну виборювали і ті, хто сидів за колючим дротом, і ті, хто були на волі» [16, с. 12]: «“ Хто пережив ті роки, – цитує в записі від 08. 03. 1995 р. письменник слова не названого автора з Тернополя, – знає, що на волі чесним людям було не набагато легше, ніж за колючим дротом”. Існував вибір: чи замовкнути, іти в ГУЛАГ, чи таки творчістю своєю якимось ще жити дух знесилої нації. Ось правда того часу» [4, с. 560]. О. Галич, аналізуючи подібні зізнання, слушно зауважує, що «часто сторінки щоденника Олесь Гончара несуть у собі сповідальне начало» [2, с. 17].

Подібною позицією письменника можна пояснити досить-таки суб'єктивні оцінки творчості більшості репрезентантів табірної літератури, яких він повсякчас закликав до «терпимості справді християнської» [4, с. 500]. Щоправда, тут не можна оминати його благоговіння перед постаттю Остапа Вишні, до невільничої долі якого він неодноразово апелював, закликаючи покоління в'язнів пізнішого часу рівнятись у своїй поведінці на цього, за його словами, митця «рідкісної чистоти». Остапові Вишні О. Гончар неодноразово протиставляв того чи того автора з дисидентського кола шістдесятників (Є. Сверстюка, І. Світличного), вдаючись до різких, не завжди умотивованих висновків і

коментарів. Так, про подаровану М. Осадчим автобіографічну повість «Більмо» він пише в щоденнику (запис від 18. 11. 1993 р.): «Важке читання! Кошмарище ... Згадує й харківську Холодну гору (видно, там була в них пересильна тюрма). Колись і Остап Вишня там побував. А в 1942-му довелось і мені звідати те холодногорське пекло. Осадчий, певне, й не догадується, що ми обидва пройшли ті Дантові кола, тільки в різний час: його стерегли московські вівчарки, а мене – гітлерівські... Автор не щадить сучасників. Під власними іменами з'являються в повісті Козаченко, Шаховський, Здоровега і навіть Драч... Зате в доброму світлі виступають Світличний, брати Горині й Ліна Костенко...» [4, с. 495]. Рефлексії О. Гончара такого характеру прочитуються й у нотатці від 07. 03. 1990 р.: «Гірко мені читати у львівському “Дзвоні” поезію колишнього в'язня концтаборів, людини глибоко нещасної, скаліченої назавжди. Від імені розстріляного Курбаса він шле тяжкі прокляття авторові “Космічного оркестру” та “Вітру з України”, шле й Бажанові, Сосюрі, всім, хто зостався живий <...> Яка несправедливість! В чому ж вони винні? Що їх не поглинула Колима? Що їх було понищено, розчавлено в інший спосіб...» [4, с. 283]. Тут не названо ні твору про який ідеться, ні його автора. Проте з тексту нотатки зрозуміло, що мовиться про поему «Курбас» дисидента І. Світличного.

У подібних тональностях звучить зафіксована в діарійній нотатці від 18. 08. 1987 р. відповідь О. Гончара [4, с. 157] на відкритий лист Ірини Калинець (липень, 1987 р.), в якому вчорашня бранка комуно-московитських таборів із пристрасним словом звертається до лідера нації з приводу багатьох наболілих проблем: бездіяльності спілки письменників, загрозливих щодо української мови й культури тенденцій суспільного буття, лицемірства у справі реабілітації «в'язнів сумління», зокрема, «одного з найбільших поетів нашого часу» В. Стуса, позбавлення «голосу і творчого буття у рідному Києві в час гласності та демократизації» Є. Сверстюка та М. Осадчого, одним із пунктів у кримінальних справах яких були позитивні відгуки на опальний роман «Собор» [9]. Інтонаціями категоричності й нетерпимості до іншої думки перейнята реакція О. Гончара на висловлювання С. Сапеляка про Д. Павличка й І. Драча (запис від 14. 06. 1995 р.): «Тепер він [Сапеляк. – Г. Р.] і такі, як він, хизуючись своїм табірним минулим, затоптуючи колег, чимдуж рвуться до пирога слави...» [4, с. 572]. Мабуть, подібні записи й дали підстави Є. Барану для його доволі різкого висновку про щоденники О. Гончара як «локальну подію», що демонструє «параліч творчої особистості, яка й не думала вирватися із пастки радянських і пострадянських ілюзій» [1, с. 210].

Оцінку лояльних взаємин О. Гончара з владою як «потурання» (Є. Баран) їй, а в цьому контексті питання щодо неможливості (чи небажання) позбутись її прихильності нерідко пов'язують саме з його ставленням до представників руху опору. Як свідчать діарійні нотатки, він і справді неодноразово докоряв дисидентам «табірним менталітетом», що нібито «засліплює людей, не дає бачити нікого, крім себе» (запис від 27.12.1993 р.) [4, с. 502]. Однак, як зазначалось вище, зустрічаємо в щоденнику записи протилежного змісту. Для прикладу наводимо один із них (11.07.1990 р.): «Затверджується по пунктах Декларація про суверенітет України. Був присутній на цьому бурхливому засіданні сесії. Дуже приємно було познайомитись з Юхновським, Чорноволом (він нагадав, що я його колись захищав, саме коли його цькували), відновили знайомство з Богданом Горинем <...> Які славні все люди! Я почуваю себе в середовищі своєї нації, серед однодумців... Серед вірних людей!» [4, с. 303].

Відомо, що О. Гончар своєю незговірливістю з офіційною номенклатурою різних мастей (політичних і літературних) неодноразово викликав на себе жорсткі звинувачення й репресивні удари. Не можна оминати і його уваги, що їй він приділяв «стосункам літераторів-нонконформістів із режимом, їхній участі в суспільному та мистецькому житті, підкреслюючи свідому протидію дисидентів ідеологічному тиску, прагнення молодого творчого покоління зберегти художню самобутність, керуватися творчою свободою» [14, с. 240]. Цим змагам у щоденниках письменника присвячено «окрему сторінку» (М. Степаненко). Безумовно, заперечувати те, що в умовах ідеологічного тиску на всі сфери національного буття творчі голоси непокірливих митців ув особі О. Гончара відчували реальну підтримку, означає грішити супроти істини. Внутрішню незгоду із системою, душевні переживання й особисті глибокі рефлексії від сприйняття жорстоких дій каральної машини, спрямованих проти вільнодумців, захоплення їхнім стоїцизмом він неодноразово фіксував у своєму щоденнику: «Фабриковані процеси, мордування, психіатрички для нормальних людей, – та в якому ми віці живемо? І все ж – лицарі є. Один із них – Василь Стус» (запис від 12.12.1975 р.) [3, с. 240].

У пік цинічного шельмування вільнолюбних націєцентричних українських письменників та резонансних розправ із непокірними, як зауважував опальний закарпатський прозаїк І. Чендей в одному з листів до І. Денисюка, О. Гончар діяв «у межах всього можливого» [10, с. 52]. У згаданій вище монографії О. Рарицький із цього приводу пише: «Так, з одними письменник тривалий час підтримував особисті й творчі стосунки, другим сприяв у пору їх переслідування, про третіх –

лише знав, але не був особисто знайомий» [14, с. 242]. Упродовж життя він не переставав активно захищати від молоха радянської системи тих, хто проти неї повставав, про що сьогодні оприлюднено чимало наукових розвідок і документальних свідчень [13]. Однак цей захист «відбувався в межах самої Системи. Школа життя в тоталітарній державі давалася взнаки» [5]. Перебуваючи «по цей бік концтабірних дротів», О. Гончар належав до тих письменників, котрим довелося «принижуватись, шукати будь-яких способів, щоб зупинити загрозу смертельну – нищення мови, стримати великодержавне руйнування української нації» [4, с. 478]. Як і більшість його сучасників, він «сформувався як митець і особистість переважно в умовах радянської влади. Його позиція до цієї влади визрівала поступово, і він як митець, політичний діяч і громадянин чимало зробив для того, щоб до літератури прийшло нове покоління» [2, с. 15].

Отже, в оцінках політичного портрета Олесь Гончара, а в цьому контексті його взаємин із «в'язнями сумління», котрим судилось виборювати особисту й національну свободу «за межею, за ріллею» (В. Стус), не варто, гадаємо, удаватись до крайнощів. Задля розв'язанні цього важливого завдання доцільно всебічно проаналізувати всю non fiction (листи, радіо- й телевістуди, інтерв'ю тощо) О. Гончара, потенційні можливості якої щодо формування правдивого уявлення про психотип радянського письменника в умовах «зовнішньої» несвободи реальні й незаперечні. В цьому сенсі його щоденники потребують поглибленого фахового коментування. Їх подальше всебічне й неупереджене вивчення з позиції наукової етики «дасть можливість створити об'єктивний, незаангажований віяннями доби творчий портрет одного з найвідоміший українських письменників ХХ століття» [2, с. 23], а відтак і зрозуміти митця в моторошному контексті трагічної тоталітарної епохи.

Список використаних джерел

1. Баран Є. М. Олесь Гончар крізь призму щоденників. *Кур'єр Кривбасу*. 2004. Серпень. С. 208–210.
2. Галич О. А. Олесь Гончар у вимірі non fiction. *Слово і Час*. 2005. № 7. С. 14–23.
3. Гончар О. Т. Щоденники : у 3 т. / упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар. Київ : Веселка, 2008. Т. 2 (1968–1983). 607 с.
4. Гончар О. Т. Щоденники : у 3 т. / упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу В. Д. Гончар. Київ : Веселка, 2008. Т. 3 (1984–1995). 646 с.
5. Грабовський С. І. Шлях до себе: Олесь Гончар. URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/1113658.html> (дата звернення: 10. 03. 2023).

6. Жулинський М. Г. Світло віри Олесь Гончара (Роздуми з нагоди 100-річчя від дня народження). *Слово і Час*. 2018. № 4. С. 3–10.
7. З високим іменем Кобзаря : інтерв'ю по державних преміях України ім. Т. Шевченка академіка О. Гончара. *Літературна Україна*. 1993. 11 березня.
8. Ігнатуша О. М. Степаненко М. І. Літературний простір «Щоденників» Олесь Гончара: монографія. Полтава : АСМІ, 2010. *Історична пам'ять*. 2010. Вип. 2. С. 128–129.
9. Калинець І. О. Зібрання творів : у 8-ми т. / упоряд. І. М. Калинець. Львів : СПОЛОМ, 2013. Т. 7. Кн. 1 : Без заборона : статті, заяви, виступи. 528 с.
10. Кіраль С. С. «...Зробити щось корисне для свого рідного народу»: з епістолярної спадщини Івана Чендея : монографія. Ніжин : Лисенко М. М., 2013. 212 с.
11. Коцюбинська М. Х. Книга споминів. Харків : Акта, 2006. 287 с.
12. Просалова В. А. Олесь Гончар і Микола Руденко: життєві перехрестя / Таїни художнього тексту : збірник наукових праць. Дніпропетровськ : Пороги, 2013. Т. 14. С. 63–72.
13. Райбедюк Г. Б. Олесь Гончар і письменники нонконформісти : проблеми взаєморецепції. *Рідний край*. 2018. № 1 (38). С. 118–122.
14. Рарицький О. А. Партитури тексту і духу (Художньо-документальна проза українських шістдесятників) : монографія. Київ : Смолоскип, 2016. 488 с.
15. Степаненко М. І. Літературний простір «Щоденників» Олесь Гончара : монографія. Полтава : АСМІ, 2010. 528 с.
16. Степаненко М. І. «Незабутній наш» Остап Вишня (Олесь Гончар-Павло Губенко : творчі зв'язки). *Філологічні науки*. 2010. Вип. 1. С. 3–16.
17. Степаненко М. І. 100-літній ювілей Олесь Гончара : довідник. Полтава : ПП «Астроя», 2019. 252 с.

